

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye Jeopolitiğine Etkileri

Baku-Tbilisi-Ceyhan Pure Oil Pipeline (BTC) And its Effects On Turkey's Geopolitics

Erdal AKPINAR

*Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi, Erzincan- TÜRKİYE.
eeakpinar@gmail.com*

ÖZET

Bu çalışmada, yüzyılın projesi olarak adlandırılan ve 2005 yılının ortalarında bitirilmesi planlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı'nın Türkiye Jeopolitiğine etkileri incelenmektedir. Bu bağlamda petrol-jeopolitik ilişkisi, Hazar Havzası enerji kaynakları ve enerji arzı konuları üzerinde durulmuştur.

Ortadoğu'nun ardından dünyanın ikinci büyük petrol bölgesi olacağı öngörülen Hazar Havzası; Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçirilen 1774 km uzunluğundaki bir boru hattıyla Akdeniz'e bağlanmaktadır. Açık denizlere kıyası olmayan Azerbaycan, bu boru hattıyla Rusya Federasyonu'na bağımlı olmaksızın petrolünü dünya piyasalarına sunma imkânına kavuşmaktadır. Türkiye bu hat sayesinde bölgenin enerji kaynakları üzerindeki etkinliğini artıracığı gibi, Kafkasya ve Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini de sağlam bir temele oturtacaktır. Avrasya enerji koridorunun temel yapı taşlarından biri olan BTC, doğrudan ekonomik katkılarına ilâveten Türkiye'yi enerji arzında kilit ülkelerden biri haline getirmektedir. Kuşkusuz bütün bunlar, enerji kaynaklarının ve enerji arzının giderek daha önemli hale geldiği dünyada, Türkiye'nin konumunu güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: BTC, Türkiye jeopolitiği, enerji arzı, Hazar Havzası.

ABSTRACT

In this study, so-called the project of the century, Baku-Tbilisi-Ceyhan Pure Oil Pipeline (BTC) to be finished in the middle of 2005 are examined for its effects on Turkey's geopolitics. The aim of the study is to investigate the relationship between oil and geopolitics, the energy sources in Hazar Basin and the security issues of energy supply.

Hazar Basin, predicted to be the second largest oil region of the world after the Middle East, is connected to the Mediterranean with this 1774 km-long pipeline that passes through Azerbaijan, Georgia and Turkey. Azerbaijan, with no coast to open sea, will

have the opportunity to pour its oil to the world's market independent from Russia. Owing to this pipeline, Turkey may improve its relations with Caucasia and Turkish republics as well as increase its potency on the energy sources of the region. As one of the cornerstones within Eurasia energy corridor, BTC has turned Turkey to be one of the focal countries on energy supply not to mention its direct economical benefits. Undoubtedly, all of mentioned above strengthen Turkey's position in a world where energy sources and supplies have become more and more important.

Key Words: BTC, Turkey's geopolitics, Hazar Basin, energy supply.

I. Giriş

Jeopolitiği; coğrafi politika, coğrafyaya dayanan politika ya da coğrafyanın yönlendirdiği politika olarak ifade etmek mümkündür. Kavramı ilk kullanan Kjellen'e göre jeopolitik, devlet-coğrafya (mekân) ilişkisini bilimsel olarak inceleyen bir disiplindir. Haushofer ise jeopolitiği yeryüzü-siyaset ilişkisinin bilimi olarak tanımlar. Dolayısıyla Jeopolitik, coğrafyanın sahip olduğu veri ve değerler doğrultusunda güç unsurlarının politikaya verdiği yönü açıklayan bir bilim olarak tanımlanabilir (İlhan, 1989: 14-15).

Coğrafya bütün özellikleriyle strateji, siyaset ve ekonomi üzerinde söz sahibidir. Ülkelerin konumları ile izledikleri dış siyaset, ekonomi ve savunma politikaları arasında sıkı ilişkiler vardır (Doğanay, 1989: 11). Bu özelliğinden dolayı jeopolitiğin yeni bir disiplin olarak doğuşunda Frederich Ratzel (1844-1904), Halford J. Mackinder (1861-1947), Rudolf Kjellen (1864-1922), Karl Haushofer (1869-1945) ve Nicholas J. Spykman (1893-1943) gibi siyasî coğrafyacıların rolü büyüktür (Göney, 1993: 11-52).

Jeopolitiğin üzerinde yoğunlaştığı en temel konu, güç ve gücün kullanımudur. Günümüzde ülkelerin güç parametreleri birbirinden bağımsız yalın unsurlar olarak değil, her biri yeni fonksiyonlarla birbirini etkileyen dinamik unsurlar olarak görülmektedir. Bu bağlamda bir ülkenin uluslar arası ilişkilerdeki gücünün unsurları nelerdir sorusu önem kazanmıştır. Gücün, dolayısıyla jeopolitiğin temel unsurlarını sabit ve potansiyel (değişken) unsurlar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Coğrafya, nüfus, tarih ve kültür sabit unsurları; ekonomi, teknoloji ve askerî kapasite ise değişken unsurları oluşturmaktadır. Güç; bu unsurların toplamının

siyasî irade, stratejik zihniyet ve stratejik plânlamaya göre şekillenmesinden ibarettir (Davudoğlu, 2001: 17).

Türkiye, gücün temel ve sabit dayanaklarından biri olan coğrafi konum bakımından dünyada önemli bir yere sahiptir. Bu ülke şimdiye kadar Asya, Avrupa ve kısmen de Afrika'nın karşılıklı ilişkilerinde dev bir köprü görevi görmüştür. Bazı iniş çıkışlar olsa da tarihin hemen her döneminde Anadolu'nun, devletler ve toplumlar arası ilişkilerde belirgin bir ağırlığının olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'nin stratejik ve jeopolitik bakımdan büyük önem ifade eden coğrafi konumu, kimi zaman sıkıntılar yaratmakla birlikte, dış politikamızı yönlendirmede bir ağırlık oluşturmuş ve varlığımızı sürdürmede bize güç veren bir dayanak olmuştur (Günel, 1997: 251).

Amerikalı strateji uzmanı Brzezinski Büyük Satranç Tahtası adlı eserinde (Brzezinski, 1998) Avrasya'ya egemen olanın dünyaya egemen olacağını savunmaktadır. Bu görüş, Mackinder'in Kara Hakimiyeti Teorisi ile Peykman'ın Kenar Kuşak Teorisi'nin devamı gibi görünmesine karşın, Türkiye'nin jeopolitik değerini vurgulaması bakımından önemlidir. Nitekim Türkiye, kara ve deniz güç merkezlerinin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusundaki hakimiyet alanı mücadelelerinin ve geçiş bölgelerinin merkezinde bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda Avrasya merkez kara kütesini sıcak denizlere ve Afrika'ya bağlayan iki önemli kara geçiş bölgesi (Balkanlar ve Kafkasya) ve bir deniz geçiş bölgesi (Marmara Denizi ve boğazlar) ülkemizde kesişmekte ve bu bölgeleri jeoekonomik kaynak merkezleri olan Ortadoğu ve Hazar Havzası'na bağlamaktadır. Doğu-batı doğrultusunda ise Anadolu yarımadası, Avrasya'yı kuşatan yarımadalar kuşağının en önemli halkasıdır (Davudoğlu, 2001: 116). Bu özelliğinden dolayı küresel güçler birbirlerine karşı durumlarını ve politikalarını belirlerken Türkiye'yi dikkate almak zorundadırlar (Güner, 1996: 76).

Coğrafya, jeopolitiğin temel unsuru olma özelliğini günümüzde de sürdürmektedir. Ancak dünya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından uluslar arası ilişkiler üzerinde kültürel ve ekonomik faktörlerin ağırlığının arttığı yeni bir döneme girmiştir. Bu ağırlık o kadar belirgindir ki, İsviçre'nin çikolata ve kahve markası olan Jacop Suchard'ın Philip Morris'e satılışı ülkede, *İsviçre'nin bir parçasının yitirilmesi* şeklinde

algılanmıştır. Son zamanlarda dünyanın en önemli araştırma merkezleri ve jeopolitik uzmanları kültür ve ekonomi faktörleri üzerinde yoğunlaşmışlardır (Özey, 1999: 5-17). Bilim çevrelerinde jeoekonomi ve jeokültür kavramlarının sıklıkla kullanılmaya başlandığı, hatta bunların yeni disiplinler olarak şekillendiği gözlenmektedir. Kuşkusuz ekonomi ve kültür, coğrafyadan bağımsız olarak düşünülemez. Nitekim Conway jeoekonomiyi; *uluslar, devletler, şehirler ve şirketler için en yüksek gelişme düzeyini sağlamak üzere doğal kaynakların ve insan gücünün verimli bir şekilde bir araya getirildiği yeni bir disiplin* olarak tanımlamıştır. Paola Savona ise jeoekonomiyi, *geçmişteki silahlı kuvvetler üstünlüğüne dayanan jeopolitiğin yerini alan ekonomik jeopolitik* olarak nitelendirmektedir (<http://www.turkocagi.org.tr/indexm.html>).

II. Stratejik Bir Enerji Kaynağı Olarak Petrol

Ulusal ve küresel ekonomiyi şekillendiren faktörlerin başında, doğal kaynaklar ve bunların kullanımı gelir. Bunlar arasında özellikle enerji kaynakları âdetâ bütün ekonomik sektörlerin lokomotifi durumundadır. Üretim makine gücü ile yapıldığı çağdaş bir üretim şekli olarak tanımlanan sanayi, aynı zamanda yüksek oranda enerji tüketmeyi gerektirir. Bu bakımdan sanayi devrimi, öncelikle enerji kaynaklarının değerlendirilmesi devrimi olarak düşünülmelidir. Gerçekten de buhar makinesinin icadıyla taş kömürü, dinamonun icadıyla beyaz kömür, içten yanmalı dizel motorların icadıyla da petrol büyük önem kazanmıştır (Doğanay, 1998: 2).

Petrol, önemli bir enerji kaynağı ve sanayi hammaddesidir. Rafineri yakıt gazı, sıvılaştırılmış petrol gazı (LPG), benzin, nafta, solvent, jet yakıtı, gazyağı, motorin, kalorifer yakıtı ve fueloil petrolün yakıt olarak kullanılan başlıca türevleridir. Çeşitli madenî yağlar ve asfalt, ham petrolün rafine edilmesiyle elde edilen yakıt dışı ürünlerdir. Ayrıca petrolün artımı ile parfüm ve böcek ilaçları gibi ikincil ürünler elde edilebilmektedir. Bunların dışında yukarıda sayılan ürünlerin bir kısmı petrokimya sanayisinde girdi veya destekleyici ürün olarak kullanılmaktadır. Başta etil, propilen, benzen, amonyak ve metanol olmak üzere dört binin üzerinde petrokimya ürünü vardır.

Bu sanayinin nihaî ürünleri arasında plastik, sentetik lifler, sentetik kauçuk, deterjan ve kimyasal gübreleri saymak mümkündür.

Günümüzde, toplam enerji kaynaklarının % 90'ını fosil yakıtlar oluşturmakta ve bunların % 45'i petrole dayanmaktadır. Gelecekte petrolün fosil kaynaklı yakıtlar içerisindeki payının giderek artacağı ve 2030 yılında bu oranın % 58'e çıkacağı tahmin edilmektedir (BP, 2002). Esasen bu veriler dünyanın petrole bağımlılığını göstermesi bakımından ilginçtir. XX. Yüzyıl, âdetâ petrolün yüzyılı olmuştur ve bu durum, yakın gelecekte de pek fazla değişmeyecektir (Karadağ, 1991: 10). Dolayısıyla petrole ilgili her konu, küresel ekonomiyi ve uluslar arası ilişkileri yakından ilgilendirmektedir. Petrol rezervlerinin geleceği, yeni petrol yataklarının bulunması, petrol ticareti ve fiyatlardaki dalgalanmalar, ülkelerin ve şirketlerin petrol politikaları, alternatif enerji arayışları ve petrolün üretim bölgelerinden tüketim bölgelerine nakli gibi konular bunların başlıcalarıdır.

Dünya petrol yataklarının dağılımındaki büyük dengesizlik bu enerji kaynağının stratejik değer kazanmasında belirleyici olmuştur. Bilinen rezervlerin % 66 kadarına Suudi Arabistan, Irak, İran, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin başını çektiği Ortadoğu ülkeleri sahiptir. Venezüella (% 7.4), Rusya Federasyonu (% 4.6) ve ABD (% 2.9) diğer petrol zengini ülkelerdir (BP, 2002). Büyük tüketiciler olan AB ülkeleri, Çin ve Japonya ise petrol bakımından nispeten fakirdirler.

Petrol rezervlerinin dağılımındaki bu dengesizlik, üretim-tüketim boyutunda da kendini göstermektedir. Dünya petrolünün % 30 kadarını Ortadoğu ülkeleri üretmektedir. ABD (% 9.8), Rusya Federasyonu (% 9.7), Meksika (% 4.9) ve Venezüella (% 4.9) diğer önemli petrol üreticileridir. Büyük petrol üreticisi on bir ülkenin oluşturduğu OPEC, 2001 yılı itibariyle dünya ham petrol üretiminin % 41'ini gerçekleştirmiştir. Üretilen petrol rezervlerinin ise % 78'sine sahiptir. Rezerv ve üretim potansiyeli dikkate alındığında OPEC'in sadece bugün değil, gelecekte de petrol üzerindeki etkinliğini sürdüreceği açıktır (KOSDEP, 2004: 12). Tüketimde ise ABD (% 25.5), Japonya (% 7.0), Çin (% 6.6) ve başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkeleri (% 22) ilk sıraları paylaşırlar. Dünyanın ikinci en büyük enerji tüketicisi konumundaki Avrupa Birliği,

dünya enerji ithalatında ilk sırayı almaktadır. Birlik, ihtiyacı olan petrolün % 76 kadarını ithalat yoluyla karşılar. Birliğin önümüzdeki 20-30 yıl içerisinde petrolde % 90, doğal gazda ise % 70 düzeyinde dışa bağımlı hale geleceği beklenmektedir (Pala, 2003: 18).

Gerek rezerv, gerekse üretim ve tüketimdeki bu dengesiz dağılım, dünyada petrol ticaretini ön plâna çıkarmıştır. 2001 yılı itibariyle, dünya ham petrol ticaret hacmi 1.684 milyon ton/yıla (günde 33.8 milyon varil) ulaşmıştır. Petrol ürünlerinin ticareti ise 9.9 milyon varil/gün olarak gerçekleşmiştir. Üstelik ticaret hacmi son yıllarda hızlı bir yükselme trendine girmiştir. Nitekim 1992 yılında 33.4 milyon varil/gün iken, yılda ortalama % 3,1 oranında artarak 2001 yılında 43.8 milyon varil/gün'e yükselmiştir. 2001 yılı itibariyle toplam dünya ham petrol ihracatı 1.684 milyon ton, petrol ürünleri ihracatı ise 475 milyon tondur. İhracatta Ortadoğu ülkeleri ağırlığını korurken (% 43.6), Rusya Federasyonu ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin payı (% 10.7) giderek artmaktadır. İthalatta ise ABD, Japonya, Çin ve Batı Avrupa ülkelerinin belirgin bir ağırlığı söz konusudur.

Türkiye, bilinen petrol rezervleri itibariyle dünyanın fakir ülkelerinden birisidir. Diğer yandan yıllık 30 milyon tonu bulan petrol tüketimiyle dünya ülkeleri arasında yirmi dördüncü sırada yer almaktadır. Üstelik tüketim, 1990-2001 döneminde % 40 civarında artmıştır. Yıllık ham petrol üretiminin 2.4 milyon tonu bulunduğu ülkemizde, iç talep büyük ölçüde ithalatla yoluyla karşılanmaktadır. İthalat miktarı 2003 yılı itibariyle 24 milyon ton kadar olup, aynı yıl petrol giderlerine 6 milyar dolar harcanmıştır (<http://www.enerji.gov.tr/petrolarz talep.htm>).

Türkiye'nin petrole olan bağımlılığının önümüzdeki yıllarda giderek artacağı ve 2020 yılında ithalat miktarının 70 milyon tonu bulacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye, yakın gelecekte dünyanın sayılı petrol üretim bölgelerinden biri haline gelecek olan Hazar Havzası için potansiyel bir pazar adaydır. Bu bağlamda petrol ithalatında kaynak çeşitliliği, arz güvenliği ve arz sürekliliğinin sağlanabilmesi bakımından geniş kapsamlı enerji taşıma projelerine ihtiyaç vardır (Uyanık, 2004: 21).

III. Petrol Taşımacılığında Boru Hatlarının Yeri ve Önemi

Petrolün üretim bölgelerinden tüketim bölgelerine ucuz ve güvenli bir şekilde nakli önemli bir sorun olup, enerji arzının güvenliği, jeopolitiğin üzerinde yoğunlaştığı başlıca konulardan biridir (McMillan, 2003: 15). Petrole olan bağımlılığın artması ve dünyanın bir numaralı petrol bölgesi olan Ortadoğu'da yaşanan istikrarsızlık nedeniyle konunun önemi giderek artmaktadır. Bu bağlamda petrolün bulunduğu ve üretildiği bölgeler kadar, tüketicilere ulaştırıldığı güzergâhlar ve ulaştırma şekilleri de önem kazanmıştır. Ülkeler arası ticarete konu olan petrol, boru hatları (pipeline) ve denizyolu (tankerler) olmak üzere başlıca iki yolla taşınmaktadır. Ayrıca daha kısa mesafelerde kara tankerlerinden de yararlanır.

AB ülkeleri, ABD, Çin ve Japonya ihtiyaçları olan petrolün büyük bir bölümünü deniz yolu ile ithâl etmektedir. Ancak gelecekte AB ülkelerinin, enerji arzı güvenliği ve çevrenin korunması endişelerinden dolayı boru hatlarına daha fazla yöneleceği beklenmektedir (EC, 2001). Petrol ithalatının % 45'ini Orta Doğudan, % 21'ini Rusya Federasyonundan; doğal gaz ithalatının ise % 42'sini Rusya Federasyonundan gerçekleştiren AB; Orta Doğu'daki güvenlik eksikliğinden ve Rusya Federasyonu'nun enerji kaynakları üzerindeki güçlü hakimiyetinden rahatsız olup, enerji arzı hususunda yeni boru hattı projelerine sıcak bakmaktadır. Benzer bir durum, Çin için de söz konusudur. Bu ülkelerin boru hatlarına yönelişinde petrol ve doğalgaz taşımacılığına konu olan uluslar arası suların büyük ölçüde ABD'nin kontrolü altında olmasının rolü büyüktür. Nitekim dünyanın en önemli petrol çıkış noktası olan Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı (15 milyon varil/gün), belirgin bir şekilde ABD'nin kontrolü altındadır. 2020 yılı itibarıyla dünya toplam petrol ihracatının % 38'inin bu boğaz üzerinden gerçekleşeceği tahmin edilmektedir (CSIS, 2000: 32-33). Karadeniz ile İstanbul ve Çanakkale boğazları da bu bağlamda önemlidir. Başta Rusya Federasyonu olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin ihracatlarındaki yükselişe paralel olarak, Karadeniz'in ve boğazların petrol taşımacılığındaki ağırlığı giderek artmaktadır. Kuşkusuz bu durum Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Türkiye bu gelişmeyi, özellikle İstanbul Boğazı'nın trafik yoğunluğunu aşırı derecede artıracığından dolayı

endişeyle izlemekte ve çözüm yolları aramaktadır. Türkiye'nin boru hatlarından yana ağırlığını koymasının en önemli nedenlerinden biri de budur.

Sürekli taşıyıcılar olarak isimlendirilen boru hatlarıyla yapılan petrol sevkiyatı, kara ve deniz taşımacılığına göre hem daha süratli, hem de ekonomik ve emniyetlidir. Yatırım maliyetini, arz ve talebin yeterli olduğu durumlarda kısa sürede telafi edebilmektedir. Ayrıca boru hatları çevre dostu olduğu gibi, kara ve deniz ulaşımındaki trafik yükünü de azaltmaktadır. Kuşkusuz bu durum, aralarında İstanbul ve Çanakkale boğazlarının da bulunduğu dünyanın belli başlı geçiş noktaları bakımından son derece önemlidir.

Petrol boru hatlarını üç grupta toplamak mümkündür: 1. Petrolü üretim bölgelerinden toplanma merkezlerine ya da rafinerilere taşıyan ham petrol toplayan hatlar 2. Petrolü üretim bölgelerinden ya da depolardan rafinerilere, limanlara ve terminallere nakleden ham petrol taşıyan hatlar 3. Rafine edilmiş petrolü taşıyan hatlar. Bunlardan en önemlisi, konumuzu da yakından ilgilendiren ham petrol taşıyan hatlardır.

Boru hatlarıyla ilk petrol taşımacılığı 1865 yılında ABD'nin Pensilvanya eyaletinde başlamıştır. Ancak sistem, 1930'lardan sonra yaygınlaşmış ve zamanla büyük bir sektöre haline gelmiştir. Günümüzde dünya ülkeleri, bu çağdaş taşıma sisteminden yaygın bir şekilde yararlanmaktadırlar. Dünyada petrol boru hatları bakımından ABD birinci (280 bin km), Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ikinci (68 bin km) sırayı alır. Kanada, İran, Irak, Suudi Arabistan, Cezayir, Hindistan ve Türkiye diğer önemli ülkelerdir. Kanada'nın Interprovincial Line (2856 km), dünyanın bilinen en uzun petrol boru hattıdır. Sınır aşan hatlar arasında ise Bağımsız Devletler Topluluğu öne çıkmıştır. Rusya'nın Samara (Kuybişev) yakınlarındaki petrol bölgesinden Polonya'ya ve Almanya'ya uzanan 5321 km uzunluğundaki Drujba (Dostluk) hattı, Doğu Avrupa'da Brody'den (Rusya) Bratislava'ya (Slovakya) uzanan hattın Batı Avrupa'ya doğru devam ettirilmesiyle oluşmuştur (Tümertekin, Özgüç, 1999: 665-675). Ortadoğu'da ise Kuzey Irak petrollerini Hayfa ve Yumurtalık terminallerine bağlayan toplam 1359 km uzunluğundaki boru hatları ile Trans Arap olarak da nitelendirilen Gavvar-Damman-Sayda Hattı (1700 km) öne çıkmaktadır.

IV. Hazar Havzası Petrolleri ve BTC Ham Petrol Boru Hattı

Başta ABD olmak üzere Japonya, Çin, AB ve gelişmekte olan ülkelerin enerji kaynaklarına olan ihtiyaçlarının artması ve Ortadoğu'nun istikrarsız yapısı alternatif petrol bölgelerine olan ilgiyi artırmıştır. Bu yeni ilgi odaklarının başında ise Hazar Havzası gelir (Şekil-1). Öyle ki havza, bazı stratejistlerce Yeni Basra Körfezi (New Persian Gulf) olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda ABD Başkan Yardımcısı D. Cheney'in 1998 yılında petrol şirketlerince Kazakistan'da düzenlenen bir toplantıda söylediği şu sözler dikkat çekicidir: "Tarihin hiçbir döneminde böylesi kısa bir sürede Hazar Havzası kadar stratejik önem kazanan başka bir toprak parçası bilmiyorum" (Özalp, 2004). Bölgenin küresel güçlerin ve büyük petrol şirketlerinin ilgi odağı haline gelmesinde, Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla yeniden şekillenen siyasî yapının da payı vardır. Hazar Havzası'nda ve Kafkasya'da yeni devletlerin ortaya çıkması ve bunların sahip oldukları yer altı zenginliklerini değerlendirme arayışları, bölgenin enerji kaynaklarını dünya gündemine taşımıştır.

Şekil-1. Hazar Havzası'nın Konumu.

Petrol ithal eden ülkeler 2020 yılına kadar temel arz kaynağı olarak Ortadoğu'ya bağımlılıklarını sürdürecektir. Petrol fiyatlarının 2010 yılına kadar önemli bir değişiklik göstermeyeceği, bu tarihten sonra ise sıvılaştırılmış yakıtın önem kazanmasıyla birlikte yükseleceği tahmin edilmektedir. Ortadoğu petrolüne bağımlılık ve sıvı yakıtların kullanımına yönelim, söz konusu dönemde arz darboğazları ve petrol fiyat şoklarını gündeme getirecektir. Dolayısıyla Hazar Havzası'na, yeni yüzyılda petrolde Ortadoğu kaynaklı arz ve fiyat krizleri yaşanmamasının teminatı olarak bakılmaktadır (Pala, 2003: 38).

Esasen Hazar Havzası'ndaki petrol kaynakları XIX. Yüzyıl'dan beri bilinmekte ve belli ölçüde işletilmektedir. Ancak Sovyetler Birliği döneminde mevcut rezervler yeterince tespit edilmediği gibi, üretim de sınırlı kalmıştır. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasından sonra yapılan araştırmalar, Hazar Havzası'nın Ortadoğu'dan sonra dünyanın ikinci büyük petrol bölgesi olabileceğini ortaya koymuştur. Farklı başvuru kaynakları olmakla birlikte, sıkça başvurulan ABD Enerji Bakanlığı verilerine göre bu üç Türk cumhuriyetinin kanıtlanmış üretilebilir petrol rezervi 13.8-30.1 milyar varil civarındadır. Muhtemel rezervler de (218-236 milyar varil) dikkate alındığında bu rakam 218-236 milyar varile yükselmektedir (Tablo-1). Bu miktar, bugünkü dünya petrol rezervinin (1046.4 milyar varil) yaklaşık % 25'ini oluşturmaktadır. Bu ülkeler, doğalgaz kaynakları bakımından da zengindirler. Kanıtlanmış ve muhtemel rezervlerin toplamı 15 trilyon m³ kadar olup, bilinen dünya gaz rezervlerinin yaklaşık % 12'sidir. Bu rakamlara İran, Rusya ve Rusya Federasyonu'nun Hazar Havzası rezervleri dahil değildir.

Tablo-1: *Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Rezervleri (2000).*

Ülke	Petrol rezervleri (milyar varil)			Doğalgaz rezervleri (trilyon m ³)		
	Kanıtlanmış	Olası	Toplam	Kanıtlanmış	Olası	Toplam
Azerbaycan	3.6-12.5	32	36-45	0.3	1.0	1.3
Kazakistan	10.0-17.6	92	102-110	1.5-2.4	2.5	4.0-4.8
Türkmenistan	0.5	80	81	2.8-4.4	4.5	8.9
Toplam	13.8-30.1	204	218-236	3.6-7.1	8.0	14.2-15.0

Kaynak: http://www.eia.doe.gov/oil_gas/petroleum/data_publications

BTC ile doğrudan ilgili olması dolayısıyla Azerbaycan'ın ayrı bir önemi vardır. Uzun süren Sovyet egemenliğinin ardından 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan bu Türk cumhuriyetinin en önemli hedeflerinden biri, mevcut zenginlik kaynaklarını en iyi şekilde değerlendirmektir. Esasen Azerbaycan, ABD ile birlikte dünyanın en eski iki petrol üreticisinden biridir (Tümertekin, Özgüç, 1999: 395). Fakat Sovyetler Birliği döneminde ülke bu zenginliğinden yeterince yararlandırılmamıştır. Nitekim 1848-1991 yılları arasında 1.4 milyar ton petrol üretilmiş, elde edilen gelirin ise sadece % 3'ü bu ülke halkına harcanmıştır (Doğanay, 1998: 257). 2001 yılı istatistiklerine göre nüfusu sekiz milyon olan ülkenin toplam millî gelirin 5.7 milyar dolar, kişi başına düşen millî gelirin ise sadece 715 dolar olması bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Azerbaycan'ın toplam petrol rezervinin 36-45 milyar varil, doğalgaz rezervinin ise 1.3 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir. Petrol rezervlerinin büyük bir kısmı ülkenin doğusunda, Hazar Denizi kıta sahanlığında bulunur. Mevcut üretimin ise yarıdan fazlası buradan çıkarılmaktadır. Apşeron adaları ve başkent Bakü kıyıları önemli üretim alanlarıdır. Azerî-Çıralı-Güneşli bölgesi BTC boru hattını da ilgilendiren bir diğer büyük petrol havzasıdır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler arasında bu denizin statüsü ve paylaşımına ilişkin sorunlar bulunmakta olup, bu durum mevcut zenginlik kaynaklarının işletilmesini güçleştirmektedir.

Aralarında Azerbaycan'ın da bulunduğu Hazar Havzası ülkelerinin en önemli ortak sorunu, mevcut yer altı zenginliklerini yer üstüne çıkarmak ve dünya piyasalarına arz etmektir. Bölge ülkeleri bu konuda yeterli altyapı, sermaye, teknoloji ve bilgi birikimine sahip değildir. Ayrıca hiç birinin açık denizlere kıyısı yoktur. Dolayısıyla hem üretim, hem de pazarlama hususunda başka ülkelere ve alanında uzmanlaşmış şirketlere ihtiyaç duymaktadırlar. Ülkeler ve şirketler, güçleri nispetinde bu süreçte etkili olabilmek için büyük bir rekabet başlatmışlardır. Büyük güçler, gelecekteki refah seviyelerini ve mevcut petrol stoklarını koruyabilmek için dünyanın temel kaynaklarını paylaşmak üzere yeni plânlar geliştirmişlerdir. Yeni dünya düzeni çerçevesinde kaynakların yeniden dağılımı gündeme gelmiş, başta ABD olmak üzere bir kısım ülkeler bu pastadan pay almak için, arayış içerisine girmişlerdir (Özbilen, 2003: 16-24)

Günümüzde Hazar Havzası'nı da içine alan eski Sovyet topraklarından uluslar arası pazara çıkan boru hatlarının hemen tamamı Rusya Federasyonu topraklarından geçmektedir. Üstelik Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni inşa edilen boru hatları da yine Rusya Federasyonu topraklarından geçirilmiştir. Bunlardan en önemlisi Kazakistan'ın Tengiz petrol bölgesini Karadeniz'in Novorossisk limanına bağlayan CPC (Caspian Pipeline Consortium) boru hattıdır. 2001 yılında faaliyete geçen bu hat sayesinde Rusya'nın büyük bir jeopolitik üstünlük sağladığı açıktır. Türk cumhuriyetlerinin gerçek anlamda bağımsızlıklarını elde edebilmelerinin temel koşulu, petrolün ve doğalgazın taşınmasında bu ülkeye bağımlı olmaktan kurtulabilmeleri ve alternatif yollar oluşturabilmeleridir (Pamir, 2003: 100-118).

Bölgenin petrol ve doğalgazının dünya pazarlarına taşınması için yeni boru hatlarına ve güzergâhlara ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Havzanın dünya ile bağlantısını sağlayacak bir ulaşım koridoru fikri, ilk kez 1993 yılında ortaya atılmış, AB'nin Avrupa-Kafkaslar-Asya Ulaşım Sistemi (TRACECA) projesi ile de desteklenmiştir. Söz konusu proje, Avrupa'dan başlayarak Karadeniz'i geçen ve Kafkaslar üzerinden Hazar Denizi ve Asya'ya uzanan doğu-batı doğrultulu bir ulaşım koridoru öngörmektedir (Timor, 2000: 229). AB bu projeye paralel olarak Avrupa Devletler Arası Petrol ve Doğalgaz Taşımacılık Programı'nı (INOGATE) yürürlüğe koymuştur. Türkiye'nin de taraf olduğu bu program çerçevesinde enerji arzı güvenliğinin sağlanması, petrol ve doğalgazın Avrupa'ya boru hatlarıyla taşınması plânlanmaktadır (Kızılkaya, Engin, 2003: 200-201).

Konu, yaklaşık on yıldır bölge ve dünya gündemini meşgul etmektedir. Bu bağlamda pek çok proje geliştirilmiş, fakat çeşitli nedenlerle uygulama imkânı bulunamamıştır (Emrahov, 2000). Halihazırda yürütülen tek proje, BTC Ham Petrol Boru Hattı Projesi'dir. Yapımı büyük ölçüde tamamlanan ve 2005 yılı içerisinde faaliyete geçecek bu hatla, Azerbaycan'ın Azerî, Çıralı ve Güneşli yataklarından üretilen petrol, Akdeniz'e taşınacaktır. Hiç kuşkusuz projenin işlerlik kazanmasında ülkemizin coğrafi konumundan kaynaklanan avantajları belirleyici olmuştur. Ayrıca bu başarıda

Türkiye'nin istikrarlı ve güvenilir bir ülke oluşunun ve izlediği dengeli dış politikasının büyük payı vardır.

Projenin temeli, adı geçen petrol yataklarının işletmeye açılması hususunda Azerbaycan ile petrol şirketleri arasında 20 Eylül 1994 tarihinde yapılan antlaşmaya dayanmaktadır. Bu antlaşma çerçevesinde BP, UNOCAL, LUKOIL, SOCAR ve TPAO gibi büyük şirketlerden oluşan Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu (AUPK), bölgedeki petrol yataklarını işletmeye başlamıştır. Bölge, işlenebilir nitelikte 5.2 milyar varil petrol ve 70 milyar m³ doğalgaz rezervine sahiptir. 1997 yılında üretime başlanmış olup, hedeflenen üretim miktarı günlük ortalama bir milyon varildir. Ancak çıkarılacak petrolün dünya piyasalarına arzı sorun olmuştur. Rusya Federasyonu'nun Bakü-Novorossisk boru hattı üzerinde yoğunlaşmasına karşın; Azerbaycan, Türkiye, ABD ve petrol şirketleri bu seçeneğe sıcak bakmamışlardır. Uzun müzakerelerden sonra 18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul'da taraflar arasında mutabakata varılmış, yapılan antlaşmayla BTC Ham Petrol Boru Hattı'nın inşasına karar verilmiştir.

Bakü yakınlarındaki Sencegal terminalinden başlayan ve Ceyhan (Yumurtalık) terminalinde son bulan hattın çapı 42 inç, toplam uzunluğu ise 1774 km.dir. Doğu-batı yönünde Azerbaycan'ı kateden hat, buradan Gürcistan'a geçer. Başkent Tiflis üzerinden batıya doğru ilerledikten sonra, güneye yönelerek Ardahan'dan Türkiye topraklarına girer. Ülkemizde kuzeydoğu-güneybatı yönünde devam eder. Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş ve Osmaniye topraklarından geçtikten sonra Ceyhan'da son bulur (Şekil-2). Hattın 440 km.si Azerbaycan, 260 km.si Gürcistan, 1074 km.si Türkiye sınırları içerisinde kalmaktadır (<http://www.btc.com.tr>).

Uzun zaman alan projelendirme ve finansman çalışmalarının ardından 18.09.2002 tarihinde inşasına başlanan boru hattının 2.9 milyar dolara mal olması beklenmektedir (1.4 milyar doları ülkemizde harcanmaktadır). Ev sahibi ülkeler olan Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ile birlikte, gelecekte proje kapsamına dahil edilmesi plânlanan Kazakistan da bu antlaşmaya imza atmıştır. Ayrıca projeye siyasî destek ve finansman hizmeti sunan ABD garantör ülke olarak antlaşmaya dahil edilmiştir. Günde bir milyon varil (yılda 50 milyon ton) ham petrol taşıma kapasitesine sahip bu büyük projenin

gerçekleştirilmesi için BTC CO (hattın inşasıyla ilgilenmektedir) ve BTC Investmet (hattın finansmanı ile ilgilenmektedir) adında iki ayrı konsorsiyum oluşturulmuştur. Konsorsiyumun büyük ortakları arasında BP (% 30), SOCAR (% 25), UNOCAL (% 8.9), STATOIL (% 8.7) ve TPAO (% 6.5) gibi büyük petrol şirketleri bulunmaktadır (www.botas.gov.tr/projeler). Hattın işletim süresi 40 yıl olup, katılımcıların istemesi durumunda onar yıllık dönemler halinde iki kez uzatılması mümkündür.

Şekil-2. Hazar Havzası ve Çevresi Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları Güzergâhları (Timor 2000'den değiştirilerek).

BTC projesi, dikkat çekici hukukî ve teknik özelliklere sahiptir. Projenin sağlıklı yürütülebilmesi için Geçerli Yasal Rejim (PLR) oluşturulmuş, bu kapsamda Hükümetler Arası Antlaşma (IGA), Ev Sahibi Hükümetler Antlaşması (HGA), BTC İnsan Hakları Taahhüdü, bir dizi çevre koruma belgesi ve güvenlik protokolü imzalanmıştır. Boru hattı sahasında mülkiyet haklarının gözetilmesi, çevrenin korunması, sosyal ve ekonomik koşulların iyileştirilmesi bağlamında kapsamlı çalışmalar yapılmış, ülkemiz bunlardan çok çeşitli yararlar sağlamıştır.

Boru hattı güzergâhı, coğrafi özellikleri itibarıyla pek çok güçlük barındırmaktadır. Hat, bazı yerlerde 2800 m yükseklikten geçmekte olup; 1600 noktada (800'ü Türkiye'de) karayolu ve demiryolu ile, 1500 noktada (600'ü Türkiye'de) ise akarsular ile kesişir. Güzergâh üzerinde toplam 450 yerleşme (300'ü Türkiye'de) bulunmaktadır. Coğrafi özelliklerden ve hattın uzunluğundan kaynaklanan güçlüklerin üstesinden gelebilmek için 14 noktada pompa istasyonu (4'ü Türkiye'de) ve 98 noktada valf santrali (52'si Türkiye'de) kurulmuştur. Hatta pompalanacak petrolün depolanması için, Bakü-Sengeçal terminalinde 127 200 m³ kapasiteli iki adet tank inşa edilmiştir. Ceyhan ihraç terminalinde ise her biri 150 800 m³ kapasiteli yedi adet ham petrol tankı ile 2.5 km uzunluğunda bir yavaşma köprüsü kurulmaktadır. Hattın inşasında toplam 10 bin kadar personel (5 bini Türkiye'de) görev yapmaktadır. Hattın Türkiye bölümündeki faaliyetleri, BOTAŞ tarafından yürütülmektedir.

Hattın inşası Türkiye ekonomisine canlılık getirmiştir. Ulusal ekonomiye etkisi yanında, özellikle hattın güzergâhı üzerindeki illerimizin sosyoekonomik durumlarında iyileşmeler olmuştur. İstihdamdaki artış, bunların başında gelir. Fakat Türkiye için asıl kazanç, yeni başlamaktadır. Ceyhan yakın gelecekte dünya petrol piyasasının sayılı merkezlerinden biri haline gelecek, Türkiye özellikle liman hizmetlerinden büyük yararlar sağlayacaktır. Yaklaşık 20 milyar dolarlık büyük bir yatırımı harekete geçirecek boru hattı sayesinde ülkemizin yıllık ortalama 300 milyon dolar kira geliri elde etmesi beklenmektedir. Buna ilaveten AUPK'daki ortaklığından dolayı, Azerî-Çıralı-Güneşli bölgesi petrolünün üretiminden önemli bir kazancı olacaktır. Ayrıca petrolde dışa bağımlı olan ülkemiz, daha kolay ve ucuz ithalat imkânına kavuşacaktır. Nitekim hattan

sevk edilen petrol miktarı 50 milyon ton/yıla çıktığında bunun yaklaşık 1/3 kadarının (15 milyon ton/yıl) Türkiye tarafından kullanılması öngörülmektedir.

BTC'nin asıl büyük etkisi, jeopolitik alanda gözlenmektedir. Bu hat, bir yatırım olmanın ötesinde Türkiye'nin Hazar Havzası ve Türk Dünyası ile bağlarını güçlendirmesi anlamına gelmektedir. Ne yazık ki şimdiye kadar bu bölgeyle olan ilişkilerimiz sosyal ve kültürel düzeyde kalmış, ekonomik bağlar yeterince güçlendirilememiştir (Doğanay, 1995: 135). Halbuki burası, başta petrol ve doğalgaz kaynakları olmak üzere ekonomik potansiyel bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden birisidir (Dönmez, 1978: 56-86). Diğer yandan bölge, 4 milyon km².lik yüzölçümü, 55 milyon nüfusu ve az gelişmiş ekonomisiyle Türkiye için büyük bir pazar niteliğindedir (Kurtuluş, 1998: 61-63). Özellikle Kafkasya, hem Rusya Federasyonu ile Akdeniz arasında önemli bir geçit noktası olması, hem de sahip olduğu zengin yer altı kaynakları nedeniyle önem arz etmektedir (İlhan, 1993: 159). Boru hattı ile ilk kez Hazar Havzası ve Türk Dünyası'nın kaynakları, Rusya Federasyonu'ndan bağımsız olarak dünya pazarlarına açılmaktadır. Kuşkusuz bu durum, başta Azerbaycan olmak üzere bölge ülkelerinin ve Türkiye'nin politik gücünü belirgin bir şekilde artırmaktadır.

Durumun farkında olan Rusya, Kazakistan'ın petrolünün bu hatta bağlanması, Türkmenistan doğalgazının ise yine bu hatta paralel olarak inşa edilecek yeni bir hatla Akdeniz'e taşınması projelerini engellemeye çalışmaktadır. Diğer yandan üretimi giderek artan Rusya, petrolün piyasalara arzı hususunda Türk boğazlarına, dolayısıyla Türkiye'ye daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Ancak Türkiye boğazların âdetâ bir petrol boru hattı gibi kullanılmasına karşıdır. Boğazlardan yılda ortalama yedi bin tanker geçmekte ve 103 milyon ton petrol taşınmaktadır. Mevcut haliyle dahi boğazlar bu yükü kaldıramamakta ve kazalar yaşanmaktadır. Meydana gelecek büyük çaplı bir kazada binlerce insan ölebileceği gibi, onarılması güç boyutlarda çevre kirliliği yaşanacaktır. Ayrıca kıyı şeridindeki tarihî ve ekonomik değeri büyük binaların zarar görmesi ve boğazların uzun süreli trafiğe kapalı kalması söz konusudur. Dolayısıyla boğazlardaki seyir güvenliği Türkiye'yi ilgilendirdiği kadar açık denizlere çıkabilmek için fazla alternatif olmayan Rusya'yı ve diğer Karadeniz ülkelerini de yakından

ilgilendirmektedir (İstikbal, 2000). Bu durum, Rusya'yı yeni arayışlara sokmuştur. Bunlardan biri de henüz düşünce aşamasında olan Trakya boru hattı projesidir. Bu hat ile Karadeniz'den tankerlerle Kıyıköy'e (Kırklareli) taşınacak olan petrolün, Trakya üzerinden Saros Körfezi'ne (Ege Denizi) akıtılması hedeflenmektedir. Ayrıca Samsun ile Ceyhan arasında yeni bir boru hattı inşa edilmesi gündemdeki konular arasındadır.

2. Sonuç ve Öneriler

BTC, Kerkük-Yumurtalık Ham Petrol Boru Hatları'ndan sonra petrolde ikinci büyük sınır aşan hattımız olacaktır. Halihazırda İran ile bir, Rusya Federasyonu ile iki doğalgaz boru hattı bağlantısı mevcuttur. Türkmenistan doğalgazının ve Kazakistan petrolünün dünya piyasalarına sunulması hususunda önemli bir alternatif durumundadır. Ayrıca Karadeniz, boğazlar ve Akdeniz'deki petrol ve doğalgaz taşımacılığı üzerinde söz sahibidir. Bütün bunların bir sonucu olarak Türkiye enerji arzı hususunda dünyanın kilit ülkelerinden biri haline gelmiştir. Kuşkusuz bu durum, bölgesel ve küresel plânda Türkiye'nin jeopolitik konumunu güçlendirmektedir.

Türkiye, Hazar Havzası petrol ve doğalgaz yataklarının işletmeye açılması ve BTC'nin devreye girmesiyle birlikte soğuk savaş sonrası yeniden şekillenmekte olan dünya dengeleri içerisinde önemli bir güç merkezi haline gelmektedir. Bu bağlamda Anadolu, gelecekte dünya için eskisinden çok daha fazla anlam ifade edecektir. Benzer bir durum, Azerbaycan için de geçerlidir. Hiç kuşkusuz Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik gücünün atması Türkiye'nin yararına. Ancak kabul etmek gerekir ki jeopolitik etkinliğin artmasına paralel olarak risk de artar. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından küresel güçler bölgede büyük bir çıkar mücadelesine girişmişlerdir. Türkiye konumu, ulusal menfaatleri ve ilişkileri gereği bu mücadelenin içerisinde olmak zorundadır.

Hazar Denizi'nin statüsü konusunda bölge ülkeleri arasında yaşanan anlaşmazlık, BTC boru hattını ve enerji kaynaklarının geleceğini ilgilendiren önemli bir sorundur. Türkiye konumunu ve ilişkilerini kullanmak suretiyle bu sorunun çözümünde etkili olabilir. Sorunun çözülmesi durumunda Hazar Denizi'nde petrol üretimi artacağı gibi, özellikle

Türkmenistan doğalgazının yeni bir hatla (Transhazar) dünya pazarlarına açılması mümkün olacaktır. Esasen mevcut enerji kaynaklarının değerlendirilmesi konusunda bölge ülkelerinin ve Türkiye'nin çıkarı, ortak hareket etmeyi gerektirmektedir. Buna İran ve Rusya Federasyonu da dahildir. Petrol ihracatında Türk boğazlarını daha fazla zorlayamayacağını anlayan Rusya, yeni arayışlar içerisine girmiştir. Henüz düşünce aşamasında olan Trakya boru hattı ve Samsun-Ceyhan boru hattı projeleri, bu arayışın en bariz örnekleridir. İran ise özellikle doğalgazını dünya piyasalarına sunmakta sıkıntı çekmektedir. Anadolu, bu ülkelerin dünyaya açılacakları kârlı bir kapıdır. Bu bağlamda BTC ile açılan doğu-batı enerji koridorunun yeni hatlarla güçlendirilmesi, bölge coğrafyası bakımından en çıkar yol olarak gözükmektedir.

Kaynaklar

- BP, (2002), Statistical Review of World Energy, Haziran 2002, (<http://www.bp.com>).
- Brzezinski, Z., (1998), *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*, İstanbul: Sabah Kitapları Dizisi: 68, Çağdaş Bakışlar Dizisi: 18.
- CSIS (Centre for Strategic and International Studies), 2000, The Geopolitical Outlook: 2000-2020, The Geopolitics of Energy Into The 21st Century, Washington.
- Davudoğlu, A., (2001), *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları*, İstanbul: BSV Kitaplığı 1, Stratejik Araştırmalar 1.
- Doğanay, H., (1989), Türkiye'nin Coğrafi Konumu ve Bundan Kaynaklanan Dış Tehditler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 58.
- Doğanay, H., (1995), Türk Dünyası'nın Siyasî Sınırları, *Atatürk Üniversitesi K.Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Bölümü Doğu Coğrafya Dergisi*, 1.
- Dönmez, Y., (1987), *Türk Dünyasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1878, Coğrafya Bölümü Yayınları No: 74.
- EC (European Commission), (2001), *Green Paper*, (http://www.europa.eu.int/comm/off/green/index_en.htm).
- Emrahov, M., (2000), *Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Global Politikadaki Yeri ve Türkiye*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana.

- Göney, S., (1993), *Siyasî Coğrafya C. II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 3820, Fakülte Yayınları, No: 103.
- Günel, K., (1997), *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Güner, İ., (1996), Türkiye'nin Jeopolitik Konumuyla İlgili Bir Değerlendirme, *Akademik Araştırmalar: Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1).
- İlhan, S., (1989), *Jeopolitik Duyarlılık*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sa.113.
- İlhan, S., (1993), *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 134, Seri: VIII, Sayı: A.1.
- İstikbal, C., (2000, Nisan), *Türk Boğazlarında Deniz Trafik Güvenliği Ve Bölgesel Önemi*, Balkan Sempozyumu Bildirileri, Edirne, (<http://www.turkishpilots.org.tr/documents>).
- Karadağ, R., (1991), *Petrol Fırtınası*, İstanbul: Divan Yayınları.
- Kızılkaya, E, Cem, E., (2003), Enerjinin Jeopolitiği: Dünya Üzerindeki Jeoekonomik Mücadele, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9.
- KOSDEP, (2004), Büyük Ortadoğu Projesi ve Ülkelerin Bilgi Profilleri, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürlüğü, Ankara.
- Kurtuluş, B., (1998), Türk Cumhuriyetleri Pazarı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 114.
- McMillan, J., (2003), U.S. Interests and Objectives, The United States and Persian Gulf: Reshaping Security Strategy for the post-Containment Era, ed. Richard D. Sokolsky, Washington.
- Özalp, N., (2004), Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarını Önemi ve Konumu, *Panorama Aylık Uluslararası İlişkiler Ekonomi Politika Dergisi*, 1.
- Özey, R., (1999), *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasî Coğrafya*, İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özbilen, Ş., (2003), Kaynakların Paylaşımı ve II. Körfez Savaşı, *Finans Dünyası*, 160.
- Pala, C., (2003), Enerjide Petrol/Doğalgaz Dengesi: Fosil Evliliği Katolik Bir Evlilik mi, *TÜSİAD Görüş Dergisi*, 54.
- Pala, C., (2003) 21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye, *Avrasya Dosyası*, 9 (1).
- Pamir, N. A., (2003), Avrasya Boruhatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye, *Jeopolitik: Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2 (5).
- Timor, A., (2000), Hazar Denizi Bölgesi Petrol ve Doğalgaz Kaynakları, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 8.

Tümertekin, E., Özgüç, N., (1999), *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

Uyanık, H., (2004), *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Açısından Önemi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Tezsiz Yüksek Lisans Projesi), Afyon.

Yıldırım, S., (2003), *Dünyada ve Türkiye’de Petrol*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü,

(<http://www.dtm.gov.tr/ead/ticaret/ticaret.htm>).

www.botas.gov.tr/projeler

<http://www.btc.com.tr>

http://www.eia.doe.gov/oil_gas/petroleum/data_publications

<http://www.enerji.gov.tr/petrolarz talep.htm>

<http://www.turkocagi.org.tr/indexm.html>